

نقش اصحاب ائمه علیهم السلام

در میراث مکتوب حج و عمره

علی احمدی*

چکیده

مسلمانان از ابتدای دعوت پیامبر خدا ﷺ و با تشویق آن حضرت، اهتمام ویژه‌ای به نگارش داشتند و همچنین شیعیان با توجه به تأکید پیامبر و اهل بیت علیهم السلام، به نوشتن در حوزه‌های مختلف اسلامی روی آوردند که باعث تشکیل میراث مکتوب شیعه شد و بخشی از این میراث، درباره حج و اماکن زیارتی سرزمین وحی است.

با توجه به اهمیت حج و عمره، این مقاله، آثار اصحاب ائمه علیهم السلام درباره حج، عمره و اماکن مقدس حجاز را با رویکرد تاریخی و با روش کتابخانه‌ای، مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه دست یافته است که اصحاب ائمه علیهم السلام، همچون دیگر موضوعات مهم فقهی، به حج نیز توجه داشته و به نگارش آثار در این زمینه همت گماشته‌اند و از آنجا که مستقیم از اهل بیت علیهم السلام روایت می‌کردند، در واقع این آثار متعلق به آنان است؛ به عبارت دیگر، روایاتی درباره حج و عمره وجود دارد که توسط راویان، از اهل بیت علیهم السلام روایت شده است.

واژگان کلیدی: اصحاب ائمه علیهم السلام، میراث مکتوب، حج و عمره، مکه و مدینه.

اصحاب ائمه علیهم السلام، با توجه به شرایط و موقعیت‌های زمانی، به نگارش و نشر در حوزه‌های گوناگون اسلامی پرداختند که نتیجه آن، گسترش فرهنگ شیعه در طول تاریخ بود. کتابهایی از اصحاب که بر جای مانده، مؤید این مطلب است. در این نوشته، با توجه به اهمیت دوره زمانی اهل بیت علیهم السلام و میراث مکتوب شیعه، به بررسی نقش اصحاب ائمه علیهم السلام در نگارش کتابهای حج خواهیم پرداخت. در این موضوع خاص، تا کنون اثری منتشر نشده است؛ هر چند پژوهشگران دفتر تبلیغات اسلامی در کتاب وزین «فرهنگ نامه مؤلفان اسلامی»، همه مؤلفان دوره صدر اسلام به همراه آثارشان را معرفی کرده‌اند که مؤلف این مقاله، برای گردآوری اطلاعات اصحاب و آثارشان، از این کتاب استفاده کرده و همه مطالب مربوط به حج‌نگاری یاران امامان را از این کتاب استخراج کرده و در پایان بر اساس آمار، تحلیل و بررسی کرده است. ذکر این نکته بایسته است که اگر فردی، صحابه بیش از یک امام معصوم بوده، به ترتیب زمانی، در ذیل تیتراولین امامی درج شده که صحابی آن امام بوده است. اما مشخص شده که راوی و صحابی چند امام دیگر هم هست.

اصحاب امام سجاد علیه السلام

۱. زید شهید (م ۱۴۲ ق.)

ابوحسین، زید بن علی، فرزند امام سجاد علیه السلام، از مادری ام‌ولد که مختار به ایشان بخشیده بود، متولد شد. (ابوالفرج اصفهانی، بی تا، ص ۱۲۴) در زمان تولدش اختلاف نظر وجود دارد؛ اما با توجه به سن وی، حدود ۸۰ قمری متولد شد. نامش با قیامش علیه امویان ماندگار شده است. زید بن علی را محدثی فقیه و سخنوری پرهیزگار و راوی امام سجاد و باقر علیهم السلام دانسته‌اند. همچنین امام صادق علیه السلام از او روایت کرده است. (ابن عساکر، ۱۴۲۱، ج ۱۹، ص ۴۵)

زید دارای تألیفاتی بوده که مشهورترین آنها، کتابی است فقهی با عنوان «فقه زید الشهدی» یا «المجموع الکبیر» (آقا بزرگ، ۱۴۰۳، ج ۱۶، ص ۲۹۳) همچنین کتابهای دیگری از جمله، قرائة امیرالمومنین علیه السلام (همان، ج ۱۷، ص ۵۴)، تفسیر غریب القرآن (همان، ج ۲۰، ص ۲۴۵) و مناسک الحج (همان، ج ۲۲، ص ۲۶۲) نیز به او نسبت داده شده است. طبق گزارش

آقابزرگ، این کتاب، مشهور به «منهاج الحاج» در سی باب تدوین شده که نخستین باب آن «الاحرام» و آخرین آن «کراهة اخذ الشعر اذا دخل شوال» بوده است. این کتاب با اسناد گوناگون روایت شده؛ از جمله توسط محمدبن منصوربن یزید مرادی کوفی (۲۹۰ق.؟) از کتاب الامالی امام احمدبن عیسی (۱۵۷-۲۴۷ق.)، نوۀ زید شهید (همان، ج ۲۲، ص ۲۶۳)؛ نسخه‌ای از این کتاب، نزد سید هبة‌الدین شهرستانی بوده که کاتب آن کمال‌الدین علی‌بن عبدالله محبشه و تاریخ کتابت، ۷ رمضان ۱۰۸۵ بوده است (همان). بنابر اطلاعات استاد سید محمدرضا جلالی، این رساله، توسط امام محمد باقر، زید شهید و حسین اصغر، فرزندان امام سجاد علیه السلام و به نقل از ایشان، روایت شده است. این رساله در بغداد و با مقدمه سید هبة‌الدین شهرستانی به چاپ رسیده است. همچنین محمدبن حسین الجلال از علمای یمن، این رساله را با تحقیقی جامع و مقابله به چند نسخه در یمن به چاپ رسانده که نسخه‌ای از آن، نزد آقای سید محمدرضا جلالی است (جلالی، محمدرضا، ۱۳۷۶، ص ۱۵۱).

اصحاب امام باقر علیه السلام

۲. منصور بجلي

ابو ایوب، منصوربن حازم بجلي کوفی، از یاران امام باقر، صادق و کاظم علیهم السلام و راوی امام صادق و امام کاظم علیهم السلام (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۳۵۲) و از محدثان مورد اعتماد، صدوق و از بزرگان علما و فقها بوده؛ به قدری که طعنی درباره‌اش وارد نشده است. (تستری، ۱۳۹۱، ج ۹، ص ۱۲۶) بارها عقیده‌اش درباره امامت ائمه علیهم السلام را بر امام صادق علیه السلام عرضه کرد و امام هم پس از شنیدن آن، برای وی دعا کرد و فرمود: «رحمک الله!» (طوسی، ۱۳۴۸، ص ۴۲۰). وی آثاری دارد؛ از جمله کتاب الحج که شاگردش محمدبن حسین طائی آن را روایت کرده است (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۳۵۲). کلینی روایتی را با موضوع حج از منصوربن حازم نقل می‌کند که به احتمال، مربوط به تنها اثر او درباره مناسک حج است. وی از امام صادق علیه السلام درباره زنی می‌پرسد که حائض است و محرم می‌شود و نماز نمی‌خواند؟ امام هم ضمن تأیید مطلب وی، می‌فرماید: «نَعَمْ، إِذَا بَلَغَتِ الْوَقْتَ، فَلْتَحْرِمِ» (کلینی، کافی، ۱۴۲۹، ج ۸، ص ۶۷۲).

۳. موسی اشعری

ابوالحسن، موسی بن حسن اشعری قمی، صحابی امام باقر علیه السلام، ثقه، سرشناس و با عظمت بود. سی کتاب داشته؛ از جمله کتاب الحج؛ همه کتابهای او را ابن شاذان از علی بن حاتم، از حمیری، از پدرش نقل می کند (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۳۳۸).

۴. یحیی اسدی (م ۱۵۰ق.)

ابوبصیر، یحیی بن قاسم اسدی کوفی، از تابعین، صحابی و راوی امام باقر، صادق و کاظم علیهم السلام، سرشناس، مورد اعتماد، فقیه و از اصحاب اجماع بود (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۱۴۰؛ طوسی، ۱۳۴۸، ص ۱۷۳). از آثارش می توان به تفسیر ابوبصیر، یوم و لیلۃ و مناسک الحج اشاره کرد. کتاب مناسک الحج وی را علی بن ابی حمزه و حسین بن ابی العلاء، روایت کرده اند (طوسی، بی تا، ص ۱۷۸).

اصحاب امام صادق علیه السلام

۵. ابان کوفی (قرن ۲)

ابان بن عبدالملک خثعمی نخعی ثقفی، از بزرگان شیعه و جزو اصحاب و راویان امام صادق علیه السلام بود (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۸۱). اطلاعات دقیق تری از زندگی او در دست نیست. تنها یک اثر از او با نام «کتاب الحج» گزارش شده است (همان).

۶. اسحاق بخاری (م ۲۰۶ق.)

ابوحذیفه، اسحاق بن بشر بن محمد قرشی هاشمی بخاری، در بلخ متولد شد ولی در بخارا ساکن بود. سنی است اما صحابی و راوی امام صادق علیه السلام نیز هست (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۱۴۹). نجاشی هم او را سنی موثق توصیف کرده است (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۱۹۴). او در سال ۲۰۶ در بخارا وفات یافت (خطیب بغدادی، بی تا، ج ۶، ص ۳۲۶). همه کتابهای او تاریخی است؛ از جمله: الفتوح، المبتدأ (ابن عساکر، ۱۴۲۱، ج ۸، ص ۱۹۰) الرده، الجمل و کتاب صفین، همچنین کتابی با نام «حفر زمزم» (ابن ندیم، ۱۳۹۳، ص ۱۰۶) از او گزارش شده که تاریخ احداث و سیر تاریخی بنای چاه زمزم است. یاقوت حموی نیز از این کتاب یاد می کند (یاقوت حموی، معجم الادباء، ج ۶، ص ۷۰).

۷. علی عریضی (م. ۴۱۰ ق. ۰)

ابوالحسن، علی بن جعفر، کوچک‌ترین فرزند امام صادق علیه السلام و ساکن عریض، از نواحی مدینه بود (ابن عنبه، بی تا، ص ۲۷۱). او از یاران پدرش امام صادق، برادرش امام کاظم و نیز امام رضا علیه السلام به شمار می‌رود (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۲۴۱). از دیدگاه رجالی، موثق، باتقوا و فاضل بود (مامقانی، ۱۳۵۰، ج ۲، ص ۲۷۳). با این که از امام جواد علیه السلام بزرگ‌تر بود، اما احترامی خاص به ایشان قائل بود (خوئی، ۱۴۰۳، ج ۱۱، ص ۲۸۹). کتابی درباره حلال و حرام (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۷۲) و المسائل که از برادرش امام کاظم علیه السلام پرسیده و کتابی با نام «المناسک» (طوسی، بی تا، ص ۲۱۲) از اوست.

۸. عمر بیاع السابری

ابوالاسود، عمر بن محمد بن یزید بیاع السابری ثقفی کوفی، از اصحاب و راویان امام صادق و کاظم علیه السلام بود که هر سال به حضور امام صادق علیه السلام می‌رسید (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۱۲۵). از محدثان موثق، مورد اعتماد، مشهور به عدالت و از شیعیان پرهیزکار بوده است (مامقانی، ۱۳۵۰، ج ۲، ص ۳۴۷). امام صادق علیه السلام درباره او فرموده‌اند: «به خدا قسم تو از خانواده آل محمدی» (طوسی، ۱۳۴۸، ص ۳۳۱). بنا به گزارش نجاشی، تنها اثری که برای او نام برده شده و نجاشی متعرض اسم وی نشده، کتابی است درباره مناسک و فرائض و مستحبات حج که آن را بدون واسطه از امام صادق علیه السلام شنیده است (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۱۲۵).

۹. محمد زاهری (م. ۲۲۰)

ابوجعفر، محمد بن حسن زاهری کوفی خزاعی همدانی، از اصحاب و راویان امام صادق، امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیه السلام بود (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۳۶۱). درباره وثاقت وی اختلاف است. نجاشی او را تضعیف کرده (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۰۸)، ولی به نظر شی، هر چند اول به دلیل مخالفت با امر امام جواد علیه السلام از طرف ایشان لعن شد اما در نهایت امام از وی گذشت و به نیکی یاد کرد (طوسی، ۱۳۴۸، ص ۵۰۲). حدود ده اثر نگاشته که یکی از آنها کتاب الحج است (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۰۸).

۱۰. معاویة بجلی

ابوالحسن، معاویة بن وهب بجلی، از فقیهان و سرشناسان کوفه و صحابی و راوی امام صادق و امام کاظم علیه السلام بود (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۳۴۸). وی از محدثان ثقة شیعی به شمار می‌رود و کتاب «فضایل الحج» اثر مهم اوست که ابن ابی عمیر از آن خبر داده است (طوسی، بی تا، ص ۱۶۶).

۱۱. معاویة دهنی (م ۱۷۵ق.)

ابوالقاسم، معاویة بن عمار دهنی بجلی کوفی، از یاران خاص و راوی امام صادق و امام کاظم علیه السلام بود (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۳۴۷). در وثاقت او اختلاف است. وی در طریق اسناد بیش از ۹۶۴ روایت قرار گرفته است (خوئی، ۱۴۰۳، ج ۱۸، ص ۲۰۹). او ۸ اثر دارد که یکی از آنها به نام کتاب الحج است (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۳۴۷).

ابن ادریس حلی (۵۹۸ق.) برخی از مسائل حج روایت شده توسط معاویة دهنی را روایت نموده، در پایان تأکید می‌کند که «تمت الاحادیث التي من کتاب معاویة بن عمار» (السرائر، ج ۳، ۵۵۱)؛ بنابراین، به احتمال قوی این کتاب در اختیار او بوده است.

این کتاب توسط شیخ محمد عیسی آل مکباس، از فضلای بحرین، بازسازی و توسط نشر مشعر در قطع رقعی در ۲۰۳ صفحه در سال ۱۴۳۱ به چاپ رسیده است. روش مؤلف، استخراج همه روایات مربوط به حج است که معاویة دهنی آنها را در کتب اربعه شیعه و وسائل الشیعه روایت کرده است. البته محور وی، کتاب کافی کلینی بوده است. مؤلف پس از بحثی بسیار کوتاه درباره اصل کتاب و مؤلف، روایات استخراج شده خود را در ۲۳ باب تنظیم کرده است.

۱۲. یونس بجلی

ابوعلی، یونس بن یعقوب دهنی کوفی جلاب، صحابی امام صادق، کاظم و رضا علیهم السلام، محدث، ثقة و از فقیهان امامیه بود. (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۳۳۵) او ابتدا فطحی بود اما پس از مدتی از اعتقاد خود برگشت و جزو یاران خاص امام صادق و امام کاظم علیه السلام شد؛ به طوری که از جانب امام کاظم علیه السلام وکالت داشت و زمانی که در مدینه از دنیا رفت، امام رضا علیه السلام

او را کفن پوشاند، بر وی نماز خواند و در بقیع دفن کرد. (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۴۱۹) تنها اثر او، کتاب الحج است (طوسی، بی تا، ص ۳۶۸).

۱۳. هشام جوالیقی

ابوالحکم، هشام بن سالم جوالیقی جعفری کوفی، صحابی و راوی امام صادق و امام کاظم علیهما السلام، مورد اعتماد و دارای اعتقاداتی نیکو بود (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۳۹۹). پس از شهادت امام صادق علیه السلام، شیعیان را از بیعت با عبدالله فرزند امام صادق بر حذر کرد و اولین کسی بود که امامت امام کاظم علیه السلام را پذیرفت (طوسی، ۱۳۴۸، ص ۲۸۱). کتاب الحج از اوست. (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۳۹۹).

اصحاب امام کاظم علیه السلام

۱۴. صفوان بجلي (م ۴۱۰ ق.)

ابومحمد، صفوان بن یحیی بجلي کوفی، ملقب به بیاع السابری، اهل کوفه، از یاران امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیهم السلام و وکیل امام کاظم و امام رضا علیهم السلام بود (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۳۵۲). او از علمای شیعه، فقیه و ثقة معرفی شده است (طوسی، ۱۳۴۸، ص ۲۲۳؛ نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۴۳۹). نزد اهل بیت علیهم السلام جایگاه ویژه‌ای داشت و به همین دلیل پس از مرگش، امام جواد علیه السلام برای او حنوط و کفن فرستاد و از اسماعیل بن موسی بن جعفر علیهما السلام خواست بر او نماز بخواند (طوسی، ۱۳۴۸، ص ۲۲۳). بیش از سی اثر از او به ثبت رسیده که نشانگر فعالیت زیاد او در عرصه کتابت است. کتابهای مجموعه مسائلی از امام کاظم علیه السلام و الآداب و بشارات المؤمن (طوسی، بی تا، ص ۸۳) و کتاب «الحج» از آثار اوست (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۴۳۹).

۱۵. اسماعیل علوی (زنده در ۲۱۰)

اسماعیل بن موسی بن جعفر، از فرزندان امام کاظم علیه السلام که در مصر ساکن شد و به نقل حدیث در آن دیار پرداخت (ابن داود، ۱۳۴۲، ص ۵۹). راوی پدرش و امام رضا علیهما السلام است و از سوی امام کاظم علیهما السلام متولی موقوفات شد و از طرف امام جواد علیهما السلام مأمور شد بر جنازه صفوان بن یحیی نماز بخواند (خوئی، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۱۸۸). کتابهای او فقهی است؛ از جمله

الطهارة، الصلاة، الزكاة و... همچنين كتاب الحج (نجاشي، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۲۶) كه همه كتابهاي او ضمن كتاب «جعفريات»، توسط محمدبن محمدبن اشعث (امين، سيدمحسن، ج ۳، ص ۴۳۶)، روايت شده است.

۱۶. علي طاطري (عصر امام كاظم عليه السلام)

ابوالحسن، علي بن حسن بن محمد طاطري كوفي، چون فروشنده نوعي پارچه، به نام «طاطاريه» بود، به اين نام مشهور شد. او فقيه، محدث و از بزرگان واقفيه است، ولي روايات او قابل اعتماد است (نجاشي، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۷۸). كوفي و از ياران امام كاظم عليه السلام بود (طوسي، ۱۳۸۰، ص ۳۵۷). بيش از ۲۰ اثر نگاشته كه اكثر آنها فقهی و یکی از كتابهايش با نام «الحج»، درباره احكام حج است (نجاشي، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۷۸).

۱۷. علي صالح

ابوالحسن علي، فرزند عبيدالله اعرج و نوه حسين اصغر، فرزند امام سجاد عليه السلام كه در مدينه زندگي مي كرد (ابن عنبه، بي تا، ص ۳۲۱). وي از ياران خاص امام كاظم و امام رضا عليه السلام و به زاهدترين فرد آل ابی طالب و مستجاب الدعوه مشهور بود (بخاري، ابونصر، ۱۴۱۳، ص ۷۱) تنها «كتاب الحج» به او نسبت داده شده كه همه آن را از امام كاظم عليه السلام روايت کرده است (نجاشي، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۸۰).

۱۸. علي بن مهزيار اهوازي (عصر امام هادي عليه السلام)

ابوالحسن علي بن مهزيار اهوازي، از اصحاب امام كاظم عليه السلام، و از اصحاب خاص امام جواد و امام هادي عليه السلام بود (طوسي، ۱۳۸۰، ص ۳۸۱) و از سوي آنان، در برخي مناطق و كيل بود (نجاشي، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۷۵) شيخ طوسي او را جليل القدر و واسع الروايه و صاحب ۳۳ كتاب مي داند كه یکی از آنها كتابي درباره حج است (طوسي، بي تا، ص ۸۸).

۱۹. حسن كندی (م ۲۶۳ ق.)

ابومحمد، حسن بن محمدبن سماعه كوفي كندی صيرفي، ساكن كوفه، صحابي امام كاظم عليه السلام بود. نجاشي او را از بزرگان واقفه، معاند و متعصب در مذهب خود دانسته ولي

در عین حال می نویسد: «وی فقیهی ثقه به شمار می رود و احادیث بسیاری را روایت کرده است (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۱۴۰). بیش از ۲۰ اثر نگاشت که در بین آنها کتاب الحج نیز از اوست (همان).

۲۰. محمد ابن ابی عمیر

ابو احمد، محمد بن ابی عمیر از دی بغدادی، اهل بغداد و ساکن آنجا، از بزرگان شیعه و موثق بود (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۰۴). امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیهم السلام را درک کرد (طوسی، بی تا، ص ۱۴۲). او را باتقواترین، موثق ترین و عابدترین مردم دانسته اند (همان). وی بیش از بیست اثر که بیشتر فقهی و برخی کلامی است، نگاشت. سه اثر «الحج، فضائل الحج و مناسک الحج» با موضوع حج، از اوست (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۰۶).

۲۱. محمد برقی

ابو عبدالله، محمد بن خالد بن عبدالرحمان برقی، پدر احمد برقی، از اصحاب امام جواد علیهم السلام منسوب به روستای برقرود قم، از اصحاب امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیهم السلام و موثق بود (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۳۶۳). او ادیب و مورخ بود و از این رو، آثار او ادبی و تاریخی است. کتاب «مکه و المدینه» از اوست (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۲۰).

۲۲. محمد عمی (م. ۲۱۰)

ابو عبدالله، محمد بن حسن عمی بصری، از اصحاب امام کاظم و امام رضا علیهم السلام (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۳۸۷). برخی وی را غالی و در بیان روایات ضعیف و غیر قابل اعتماد می دانند (حلی، حسن بن یوسف، ۱۳۸۱، ص ۲۵۱). بیش از ده اثر حدیثی نگاشت که یکی از آنها کتاب «نوادر الحج» است (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۲۵).

۲۳. محمد کوفی

ابو جعفر، محمد بن اسماعیل کوفی، از موالی منصور عباسی و صحابی امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیهم السلام بود و از امام رضا و امام جواد علیهم السلام روایت نقل کرده است (حلی، حسن بن یوسف، ص ۱۳۹) او توثیق شده و امام رضا علیهم السلام در مورد وی، فرموده اند:

«دوست داشتم میان شما شخصی مثل محمد بن اسماعیل بن بزیع وجود داشت (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۱۴). تنها دو کتاب با موضوع حج با نام «ثواب الحج» و «کتاب الحج» از اوست (همان).

۲۴. یونس اسدی (م ۲۰۸ ق ۰)

ابومحمد، یونس بن عبدالرحمان اسدی، اهل قم، از اصحاب امام کاظم و امام رضا علیهما السلام بود و روایات زیادی از آنان نقل کرد (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۳۴۶). وی با امام رضا علیه السلام ارتباط نزدیک داشت و نزد ایشان معتبر و از وکیلان آن حضرت بود. بعدها، هنگامی که کتاب «یوم و لیلۀ» وی بر امام هادی علیه السلام عرضه شد، آن را ستود و محتوایش را حق و دین اهل بیت علیهم السلام دانست (طوسی، ۱۳۴۸، ص ۴۸۳). بیش از ۵۰ اثر نگاشت که در میان آنها، دو کتاب «اختلاف الحج» و «ثواب الحج» با موضوع حج است (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۴۲۲).

۲۵. یعقوب انباری (م حدود ۲۷۹ ق ۰)

ابویوسف، یعقوب بن یزید سلمی قمی کاتب، صحابی امام کاظم، امام رضا و امام هادی علیهم السلام و مورد اعتماد امام هادی، ثقه و راستگو بود؛ هر چند از منشیان منتصر عباسی نیز به شمار می‌رفت (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۴۲۷). غیر از حدیث، در شعر هم تبحر داشت و از یاران ابونواس معروف به شمار می‌رفت. چند کتاب نگاشته که یکی از آنها نوادر الحج است (همان).

اصحاب امام رضا علیه السلام

۲۶. عباس ناشری (م ۲۲۰ ق ۰)

ابوالفضل، عباس (عبیس) بن هشام ناشری اسدی عراقی، از محدثان شیعه، موثق و اصحاب امام رضا علیه السلام بود (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۱۱۹). او را دارای هفت اثر دانسته‌اند که بیشتر آنها فقهی است. کتاب الحج، از آثار اوست (همان).

۲۷. حسن و حسین اهوازی (معاصران امام جواد علیه السلام)

ابومحمد، حسن بن سعید بن حماد کوفی اهوازی، از راویان و مولفان مشهور شیعه و برادر حسین بن سعید اهوازی، صحابی امام رضا و امام جواد علیهم السلام و از امام کاظم تا امام جواد علیهم السلام

را درک و از آنان روایت کرده است (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۳۷۱). او فقیهی موثق بود که به همراه برادرش حسین بن سعید اهوازی، بیش از سی کتاب تألیف کرد که یکی از آنها «کتاب الحج» است (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۱۷۲).

ابومحمد، حسین بن سعید بن حماد کوفی اهوازی، همراه برادرش حسن به اهواز و سپس به قم رفت و در همانجا درگذشت. از یاران و راویان امام رضا، امام جواد و امام هادی علیهم السلام است (طوسی، بی تا، ص ۵۸). نام وی در سند بیش از پنج هزار روایت آمده است (خوئی، ۱۴۰۳، ج ۵، ص ۲۴۳).

۲۸. حسن و شاء

ابومحمد، حسن بن علی بن زیاد و شاء بجلی خزّاز کوفی، از افراد سرشناس و به نام طایفه بجلی (حلی، حسن بن یوسف، ص ۴۱) و از یاران امام کاظم، امام رضا و امام هادی علیهم السلام و یکی از راویان امام رضا علیه السلام، جلیل القدر و مورد اعتماد بود (برقی، ۱۳۴۲، ص ۵۱). او نهصد استاد را درک کرده که همگی از امام صادق علیه السلام حدیث شنیده و روایت کرده‌اند (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۱۳۷). چهار اثر «مسائل الرضا علیه السلام»، «ثواب الحج»، «المناسک» و «النوادر» از اوست که همه را ابن شاذان روایت کرده است (همان).

۲۹. احمد اشعری (اواخر قرن ۳)

ابوجعفر، احمد بن محمد بن عیسی بن عبدالله بن سعد اشعری قمی، اصل او از قم، جزو صحابی امام رضا، امام جواد و امام هادی علیهم السلام (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۳۰۹) و از راویان امام جواد و امام هادی علیهم السلام است (اردبیلی، ۱۳۳۱، ج ۱، ص ۶۹). وی از فقیهان و محدثان بزرگ قم بوده و به نوعی، ریاست این شهر را بر عهده داشت و حاکم قم در امور ملکی به نظرات او توجه می کرد (قمی، حسن بن محمد، ۱۳۸۸، ص ۱۷۶). فقیه، جلیل الشان و ثقه بود (طوسی، بی تا، ص ۲۵). او محدث بزرگی است و نامش در ۲۳۰۳ سند از روایات کتب اربعه، آمده است. (خوئی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۳۰۱) چند اثر فقهی داشته؛ از جمله کتابی درباره حج (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۲۱۶).

۳۰. محمد حضرمی

ابوعبدالله، محمدبن سماعه حضرمی کوفی، از اصحاب امام رضا علیه السلام. وی موثق بود و چهار کتاب فقهی از جمله «الحج» را نگاشت (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۲۱۱).

۳۱. محمد کرخی

ابوجعفر، محمدبن احمد، معروف به ابن خانبه، ایرانی الاصل و صحابی امام رضا علیه السلام و ثقه بود (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۴۰).
اثر مشهور او «التادیب» است که به امام هادی علیه السلام عرضه شد و آن حضرت محتوای آن را تأیید کرد (قمی، عباس، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۷۵). یکی دیگر از آثار او، «کتاب الحج» است (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۴۰).

۳۲. موسی بجلي

ابوعبدالله، موسی بن قاسم بجلي کوفی، از اصحاب امام رضا و جواد علیه السلام و موثق و جلیل القدر بود که سی کتاب تألیف کرد و یکی از آنها «کتاب الحج» است (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۳۳۵).

اصحاب امام جواد علیه السلام

۳۳. احمد برقی (م. ۲۸۰ ق.)

ابوجعفر، احمدبن محمدبن خالد برقی کوفی که پس از قیام زید به همراه پدرش به قم مهاجرت کرد و در روستای قم رود ساکن شد (طوسی، بی تا، ص ۲۰). وی از یاران امام جواد و امام هادی علیه السلام بوده (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۳۹۸) و از محدثان و عالمان شیعه و موثق است. بیش از ۱۵۰ اثر به او نسبت داده شده که دو کتاب «المساجد الاربعه» و «ذکر الکعبه» درباره مکان‌های مقدس حجاز است (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۷۶؛ صفدی، صلاح‌الدین، ۱۳۸۱، ج ۷، ص ۳۹۱).

۳۴. علی کاشانی

ابوالحسن، علی بن محمد، از اهالی کاشان که نامش در شمار اصحاب امام هادی علیه السلام آمده است (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۴۱۷). کتاب «الجامع» در فقه، اثر اوست. همچنین کتابی با نام «التأدیب» نوشت که همان کتاب «الصلاة» و مطابق کتاب ابوجعفر، ابن خانبه کرخی می باشد و اضافاتی درباره حج دارد (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۷۹). توضیح آن که احمد بن عبدالله بن مهران، معروف به ابن خانبه از صحابیان امام رضا علیه السلام کتاب «التأدیب» را نگاشته که در باره نمازهای روزانه بوده است. نجاشی ذیل نام علی بن محمد بن شیر قاسانی، از فقهای معاصر احمد بن عیسی، کتابی با عنوان التأدیب را به او نسبت می دهد که موضوع آن نیز نماز است. وی توضیح می دهد که این کتاب با کتاب ابن خانبه یکسان بوده و فقط افزوده هایی در باب حج دارد. درباره این مطابقت، دست کم دو احتمال می توان داد؛ یکی این که هر دو نفر مطالب آن را از امام رضا علیه السلام دریافت کرده اند و دیگر این که علی بن محمد، مطالب ابن خانبه را استنساخ کرده و سپس مطالب دیگری را به آن افزوده است (طارمی راد، حسن، پیشینه مکتوب منابع معتبر حدیثی شیعه امامیه، مجموعه مقالات کنگره کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی، ص ۲۳۴).

۳۵. علی ابن فضال (اواخر قرن ۳)

ابوالحسن، علی بن حسن کوفی تمیمی، اهل کوفه، فقیه شیعه در کوفه، مورد توثیق و محدث (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۸۳) و از اصحاب امام هادی و امام عسکری علیه السلام (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۴۱۹) بود. وی فطحی غیر معاند و به امامیه نزدیک بود. (طوسی، بی تا، ص ۹۲) تألیفات وی فراوان است که یکی از آنها، کتاب مناسک حج است (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۸۳).

۳۶. ابن شاذان

ابومحمد، فضل بن شاذان نیشابوری، از محدثان امامیه، از اصحاب امام هادی و امام عسکری علیه السلام (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۴۲۰) و از رویان امام جواد علیه السلام بود (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۱۶۸). اصالتا اهل نیشابور بود اما در کودکی به همراه پدرش، به بغداد مهاجرت و در آنجا ساکن شد و در اواخر عمر به نیشابور برگشت و همانجا در گذشت (طوسی، ۱۳۴۸، ص ۵۱۵).

بنابر نقل نجاشی، تألیفات وی ۱۸۰ کتاب و یکی از آنها کتاب «المتعین؛ متعة النساء و متعة الحج» بوده است (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۱۶۸).

شیخ طوسی نیز بر این مطلب تصریح می کند (طوسی، بی تا، ۳۶۱).

۳۷. محمد صابونی

ابوالفضل، محمد بن احمد صابونی جعفی کوفی، اهل مصر (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۸۷) و از اصحاب امام هادی علیه السلام بود (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۴۲۲). وی ابتدا بر مذهب زیدی بود اما پس از مدتی جزو امامیه شد (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۸۷). او کتابهای زیادی نگاشته که مهم ترین آن، «الفاخر» است. این کتاب حجیم، مشتمل بر ۶۷ کتاب بود که یکی از آنها، کتاب «الحج» است (همان).

۳۸. محمد قمی

ابوجعفر، محمد بن اورمه قمی، از اصحاب امام رضا علیه السلام (طوسی، ۱۳۸۰، ص ۲۹۲)، در وثاقت وی بین رجال شناسان اختلاف است. بنابر دیدگاه برخی، امام هادی علیه السلام در نامه ای به اهل قم، ایشان را از نسبت غلو میرا دانسته است (نجاشی، ج ۲، ص ۲۱۲). بیش از چهل کتاب به وی منسوب است که یکی از آنها، «کتاب الحج» می باشد (همان).

اصحاب امام حسن عسکری علیه السلام

۳۹. حسن خشاب (عصر امام حسن عسکری علیه السلام)

حسن بن موسی خشاب کوفی، از یاران و راویان امام حسن عسکری علیه السلام، از عالمان بزرگ و محدثان مورد وثوق امامیه بود (ابن کثیر، ۱۹۶۶، ج ۱۱، ص ۵۵). البته شیخ طوسی وی را از کسانی آورده که از اهل بیت علیهم السلام روایتی ندارند. کتاب الحج از اوست (ابن ندیم، ۱۳۹۳، ص ۲۴۴). برخی روایات او با موضوع حج در منابع حدیثی شیعه، منعکس شده است. به عنوان نمونه شیخ طوسی با سلسله سند از خشاب و او با سلسله سند از امام علی علیه السلام نقل می کند:

«مَنْ فَاتَهُ صِيَامُ الثَّلَاثَةِ الْآيَاتِ الَّتِي فِي الْحَجِّ فَلْيَصُمْهَا أَيَّامَ التَّشْرِيقِ فَإِنَّ ذَلِكَ جَائِزٌ لَهُ» (شیخ

طوسی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۲۲۹).

۴۰. سعد اشعری (م ۳۰۱ ق.)

ابوالقاسم، سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قمی، اهل قم ولی ساکن بغداد بود. بزرگ، فقیه و فرد مورد توجه شیعه معرفی شده و با امام حسن عسکری علیه السلام ملاقات داشته است (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۴۰۱). وی برای فراگیری دانش، سفرهای گوناگونی داشت و با بزرگان اهل سنت ملاقات کرد و از آنان احادیث زیادی آموخت (همان). کتابهای زیادی تدوین کرده که بیشتر آن‌ها فقهی است. کتاب «الحج» از اوست (همان).

۴۱. محمد صفار (م ۲۹۰)

ابوجعفر، محمد بن حسن صفار قمی اعرج، ملقب به «مموله»، از یاران امام حسن عسکری علیه السلام، از بزرگان امامیه در قم، موثق و عظیم‌القدر بود (نجاشی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۵۲). بیش از سی اثر نگاشت. مهم‌ترینش که تا کنون مانده، بصائر الدرجات، از منابع مهم حدیثی شیعه است. از آثار دیگر وی، «الحج» است (طوسی، بی‌تا، ص ۱۴۴). از این کتاب، اثری در دست نیست؛ اما روایات با موضوع حج وی، در کتابهای حدیثی شیعه، به خصوص کتب تهذیب الاحکام ۱۰ روایت و الاستبصار ۶ روایت بازتاب داشته است. روایات برجای مانده او درباره حج، هم درباره اهمیت حج و ثواب آن و هم درباره احکام حج است.

نتیجه

در مجموع، ۴۳ نفر از اصحاب ائمه علیهم السلام درباره حج، عمره و اماکن مقدس حجاز کتاب نگاشته‌اند. (جدول ۱) درباره اصحاب سه امام نخست (علی بن ابی طالب، حسن مجتبی و حسین بن علی علیهم السلام) هیچ گزارشی مبنی بر نگارش کتاب با موضوع حج به ما نرسیده است. دیگر اصحاب ائمه نیز به ترتیب:

اصحاب امام سجاد علیه السلام ۱ مورد.

امام باقر علیه السلام ۴ مورد،

امام صادق علیه السلام ۱۱ مورد،

امام کاظم علیه السلام ۲۳ مورد،

امام رضا علیه السلام ۲۱ مورد،

امام جواد علیه السلام ۱۰ مورد،
 امام هادی علیه السلام ۱۰ مورد،
 امام حسن عسکری علیه السلام ۵ مورد،

و در مجموع، ۴۸ کتاب با موضوع حج نگاشته‌اند. (نمودار ۱) همچنین از مجموع ۴۸ کتاب نگارش شده، ۳۹ مورد با موضوع حج و ۳ مورد با موضوع اماکن است که نشانگر اهمیت دادن بیشتر به موضوع حج، در مقایسه با شناسایی اماکن، از سوی اصحاب ائمه علیهم السلام است (نمودار ۲). در یک آمار دیگر، از مجموع ۴۳ محدثی که جزو یاران اهل بیت علیهم السلام بودند و در زمینه حج و اماکن، کتاب نگاشته‌اند، ۲۰ نفر کوفی و ۲۳ نفر از جاهای دیگر هستند (قم ۸، بخارا ۱، مدینه ۲، اهواز ۳، کوفه ۲۰، بغداد ۳، مصر ۲) که نشانگر قوی بودن حوزه حدیثی کوفه نسبت به دیگر حوزه‌های حدیثی در قرون اولیه است که دیگر گزارشها نیز این موضوع را تأیید می‌کند.

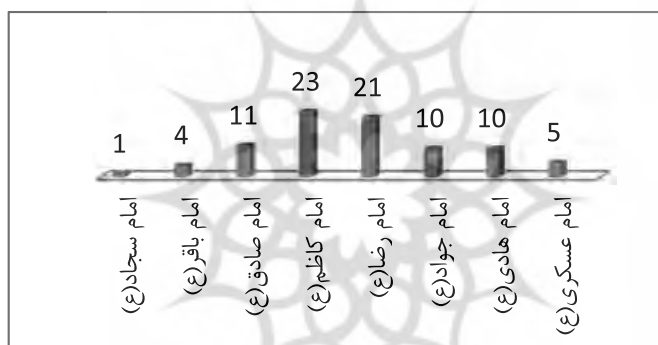
جدول شماره (۱): مشخصات مختصر مولفان

نام مولف	صحابی امام	سکونت	نام کتاب
۱. زید شهید	امام سجاد و باقر <small>علیهما السلام</small>	کوفه	مناسک الحج
۲. منصور بجلی	امام باقر، صادق و کاظم <small>علیهم السلام</small>	کوفه	کتاب الحج
۳. موسی اشعری	امام باقر <small>علیه السلام</small>	قم	کتاب الحج
۴. یحیی اسدی	امام باقر، صادق و کاظم <small>علیهم السلام</small>	کوفه	مناسک حج
۵. ابان کوفی	امام صادق <small>علیه السلام</small>	کوفه	کتاب الحج
۶. اسحاق بخاری (سنی)	امام صادق <small>علیه السلام</small>	بخارا	حفر بئر زمزم
۷. علی عریضی	امام صادق، کاظم و رضا <small>علیهم السلام</small>	مدینه	المناسک
۸. عمر بیاع السابری	امام صادق و کاظم <small>علیهم السلام</small>	کوفه	فی مناسک الحج وفرائضه وهو مسنون من ذلک
۹. محمد زاهری	امام صادق، کاظم، رضا و جواد <small>علیهم السلام</small>	کوفه	کتاب الحج
۱۰. معاویه بجلی	امام صادق و کاظم <small>علیهم السلام</small>	کوفه	فضائل الحج
۱۱. معاویه دهنی	امام صادق و کاظم <small>علیهم السلام</small>	کوفه	الحج

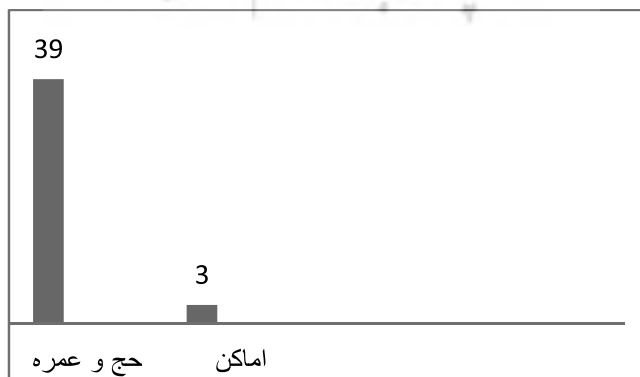
کتاب الحج	کوفه	امام صادق، کاظم و رضا <small>علیهم السلام</small>	یوسف بجلی	۱۲.
کتاب الحج	کوفه	امام صادق و کاظم <small>علیهم السلام</small>	هشام جوالبقی	۱۳.
الحج	کوفه	امام کاظم، رضا و جواد <small>علیهم السلام</small>	صفوان بجلی	۱۴.
الحج	مصر	امام کاظم و رضا <small>علیهم السلام</small>	اسماعیل علوی	۱۵.
الحج	کوفه	امام کاظم <small>علیه السلام</small>	علی طاطری	۱۶.
کتاب الحج	مدینه	امام کاظم و رضا <small>علیهم السلام</small>	علی صالح	۱۷.
کتابی درباره حج	اهواز	امام کاظم، جواد و هادی <small>علیهم السلام</small>	ابن مهزیار اهوازی	۱۸.
کتاب الحج	کوفه	امام کاظم <small>علیه السلام</small>	حسن کندی	۱۹.
الحج، فضائل الحج و مناسک الحج	بغداد	امام کاظم، رضا و جواد <small>علیهم السلام</small>	محمد بن ابی عمیر	۲۰.
مکه و المدینه	قم	امام کاظم، رضا و جواد <small>علیهم السلام</small>	محمد برقی	۲۱.
نوادر الحج	بصره	امام کاظم و رضا <small>علیهم السلام</small>	محمد عمی	۲۲.
ثواب الحج و کتاب الحج	کوفه	امام کاظم، رضا و جواد <small>علیهم السلام</small>	محمد کوفی	۲۳.
ثواب الحج و اختلاف الحج	قم	امام کاظم و رضا <small>علیهم السلام</small>	یونس اسدی	۲۴.
نوادر الحج	قم	امام کاظم، رضا و هادی <small>علیهم السلام</small>	یعقوب انباری	۲۵.
کتاب الحج	کوفه	امام رضا <small>علیه السلام</small>	عباس ناشری	۲۶.
کتاب الحج	اهواز	امام کاظم، رضا و جواد <small>علیهم السلام</small>	حسن اهوازی	۲۷.
کتاب الحج	اهواز	امام رضا، جواد و هادی <small>علیهم السلام</small>	حسین اهوازی	۲۸.
ثواب الحج و المناسک	کوفه	امام کاظم، رضا و هادی <small>علیهم السلام</small>	حسن وشاء	۲۹.
کتابی درباره حج	قم	امام رضا، جواد و هادی <small>علیهم السلام</small>	احمد اشعری	۳۰.
الحج	کوفه	امام رضا <small>علیه السلام</small>	محمد حضرمی	۳۱.
کتاب الحج	ایرانی	امام رضا <small>علیه السلام</small>	محمد کرخی	۳۲.
کتاب الحج	کوفه	امام رضا <small>علیه السلام</small>	موسی مجلی	۳۳.
المساجد الاربعه و ذکر الکعبه	قم	امام جواد و هادی <small>علیهم السلام</small>	احمد برقی	۳۴.
الصلاه		امام هادی <small>علیه السلام</small>	علی کاشانی	۳۵.
مناسک حج	کوفه	امام هادی و عسکری <small>علیهم السلام</small>	علی ابن فضال	۳۶.
المتعین متعة النساء و متعة الحج	بغداد	امام هادی و عسکری <small>علیهم السلام</small>	ابن شاذان	۳۷.

الحج	مصر	امام هادی <small>علیه السلام</small>	محمد صابونی	۳۸
کتاب الحج	قم	امام رضا <small>علیه السلام</small>	محمد قمی	۳۹
کتاب الحج	کوفه	امام حسن عسکری <small>علیه السلام</small>	حسن خشاب	۴۰
کتاب الحج	بغداد	امام حسن عسکری <small>علیه السلام</small>	سعد اشعری	۴۱
الحج	قم	امام حسن عسکری <small>علیه السلام</small>	محمد صفار	۴۲

نمودار (۱): آمار اصحاب ائمه با توجه به نگارش کتابهای حج

نمودار (۲): آمار کتب نگاشته شده بر اساس موضوع

کتابنامه

۱. آقا بزرك تهرانى، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، بيروت، دارالاضواء، چاپ ۳، ۱۴۰۳ق.
۲. ابن داود، حسن بن على، رجال ابن داود، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ش.
۳. ابن عساکر، على بن حسن، تاريخ مدينة دمشق، بيروت، دارالفکر، چاپ ۱، ۱۴۲۱ق.
۴. ابن عنبه، احمد بن على، عمدة الطالب فى انساب آل ابى طالب، بيروت، دار مكتبة الحياة، بی تا.
۵. ابن كثير، اسماعيل، البداية والنهاية، بيروت و رياض، مكتبة النصر والمعارف، چاپ ۱، ۱۹۶۶م.
۶. ابن نديم، الفهرست، تحقيق محمدرضا تجدد، تهران، مروى، چاپ ۱، ۱۳۹۳ش.
۷. ابوالفرج اصفهانى، مقاتل الطالبیین، تحقيق سيد احمد صقر، بيروت، دارالمعرفة، بی تا.
۸. اردبیلی، محمد بن على، جامع الرواة، تهران، جهان، ۱۳۳۱ش.
۹. امين، سيد محسن، اعيان الشيعة، تحقيق حسن امين، بيروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ق.
۱۰. بخارى، ابونصر، سر السلسلة العلوية، قم، شريف رضى، چاپ ۱، ۱۴۱۳ق.
۱۱. برقى، احمد بن محمد، رجال برقى، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ش.
۱۲. بغدادى، احمد بن على، تاريخ بغداد، بيروت، دارالكتب العلمية، بی تا.
۱۳. قمى، حسن بن محمد، تاريخ قم، قم، زائر، ۱۳۸۸ش.
۱۴. تسترى، محمد تقى، قاموس الرجال، تهران، مركز نشر كتاب، ۱۳۹۱ش.
۱۵. جلالى حسينى، محمدرضا، تدوين السنة الشريفة، قم، مكتب الاعلام الإسلامى، ۱۳۷۶ش.
۱۶. حلى، حسن بن يوسف، خلاصة الاقوال فى معرفة الرجال، تحقيق سيد محمدصادق بحر العلوم، قم، رضى، چاپ ۲، ۱۳۸۱ش.
۱۷. خوئى، ابو القاسم، معجم رجال الحديث، قم، مدينة العلم، ۱۴۰۳ق.
۱۸. صفدى، صلاح الدين، الوافى بالوفيات، ويسبادن، النشرات الاسلامية، چاپ ۱۳۸۱، ۲ش.
۱۹. طوسى، محمد بن حسن، اختيار معرفة الرجال، تصحيح حسن، مصطفوى مشهد، دانشكده الهيات و معارف اسلامى، ۱۳۴۸ش.
۲۰. طوسى، محمد بن حسن، تهذيب الأحكام، تحقيق حسن موسى خرسان، تهران، دارالكتب الاسلاميه، ۱۴۰۷ق.

۲۱. طوسی، محمدبن حسن، الفهرست، تصحیح سید محمدصادق آل بحرالعلوم، نجف، مکتبه مرتضویه، بی تا.
۲۲. طوسی، محمدبن حسن، طوسی، نجف، مکتبه حیدریه، چاپ ۱، ۱۳۸۰ق.
۲۳. قمی، عباس، الکنی و الالقاب، تهران، کتابخانه صدر، چاپ ۵، ۱۴۰۹ق.
۲۴. مامقانی، عبدالله، تنقیح المقال، نجف، بی تا، ۱۳۵۰ق.
۲۵. نجاشی، احمدبن علی، نجاشی، بیروت، دارالاضواء، چاپ ۱، ۱۴۰۸ق.
۲۶. (?)، فرهنگ نامه مؤلفان اسلامی، جمعی از پژوهشگران پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۹ش.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی